ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

27-ին Փեբրվարի 1862 թուակ. Մոսկվա.

Ազնիւ բարեկամ

Յովհաննէս Սալաթնովեանց.

Ձեր պատուելի, ապահոված նամակը, հանդերձ Հիւսիսափայլի ընկերագրիրների ցուցակովը ստացայ անկորուստ, և պարոն Կարապետ Աղբատովից նոյնպէս Ձեր պատուիրելով ընդունեցի նոյն ընկերագրիրների արծաթը, այսինքն 298 ման. 50 կոպ. որ է 23 օրինակի հատուցումն և Ձերը նորա մէջ. Ձեր նամակի մէջ գտայ նոյնպէս մի ծրար «Արձագանք Հաշտարարանից» բաւական խելացի և պատշաճաւոր կերպով գրած, որ շատ ուրախ կը լինէի իսկոյն տալել, ոչ թէ վրէժխնդիր լինելու իմ ճշմարտութեանը, որ այնքան անամօթ և խելագար կերպով հայհոյել է մինչև այսօր պարոն Ձերքեզեանցը — ես այդ բանը թողում եմ գալոց ազգի արդարութեան դատաստանին և մարդկութեան ատենին առհասարակ, այլ որ գտնեալ փոքր ի շատէ հատուցումն ստանալ Հայոց ազգի պատիւը և իրաւունքը, որ այդպէս հրապարակով անարգել է մի Ձերքեզեանցի պէս անձն։ Բայց, բայց, կրկնում եմ, ազնիւ բարեկամ, պարտական եմ Ձեզ խոստովանել, որ այնպիսի վատթար դրութեան մէջ է Հիւսիսափայլի ընկերագրութիւնը, որ չգիտեմ թէ ինչպէս պիտոյ էր գործ ունենալ։ Մինչև այս ներկայ թուականս հասել է իմ ձեռքը 961 մանէթ առ ձեռն պատրաստ, որպէս պարգև մեր Թիֆլիսեցի Պարոն Շադիրեանից 200 ման. առանձին, ուրեմն 1161 ման, խոստացել է մի այլ անձն, Պ. Սանասարեանց անուն Պետերբուրգից 250 մանէթ, նոյնպէս ընծայ, երբ որ դուրս կը գար Հիւսիսափայլը, ապա ուրեմն բոլորը, թէ ստացած և թէ ստանալի արծաթի գումարն է 1411 ման։ Բայց ինձ անպատճառ հարկաւոր է որպէս նիւթական ծախք տպագրութեան համար 200 ման.

Բացի սորանից, ինձ և իմ աշխատակից դրողների համար, թերթին շատ փոքր հաշուելով, 2000 ման. և դուք իբրև բանական մարդ, ի հարկէ, կարող չէք մտածել, թէ հեղինակ մարդիքը օդից միայն ապրում էին, այլ ամենայն աղամորդու պէս ունէին իրեանց մարմնաւոր կարիքը. և նոցա արժան էր ուտել, խմել, հագնել, մի խօսքով մարդկօրէն ապրել, ինչպէս դուք ամենքեանքդ։ Այս փիլիսոփայութիւնը շատ պարզ է և ինքն ըստ ինքեան բացայայտ. բայց դու տես, որ Հայերին մինչև այսօր ես ոչինչ չկարողացայ հասկացնել, և այդպէս այս չորս տարին իմ կեանքս եղաւ մի կատարեալ նահատակութիւն, անհնարաւորը հնարաւոր կացուցանելով, ինչ որ հինգ մարդու գործ էր, գրեթէ միայն լցուցանելով, թոզ տպագրութեան և սրբագրութեան և այլ միւս տեսակ տառապանք և խաչեր շատ։ Չեմ խօսում այստեղ այն հայհոյանքի և հաղար տեսակ պղծութիւնների, կեղտի ու ցեխի վերայ, որ անամօթ շրթունք թափեցին և թափում են մինչև այսօր մեր վերայ, դորանց պիտոյ էր ինձ լանձն առնուլ, և, ինչպէս մեր Հայերը ասում են, աչքի տակ դնել, եթէ լանձն առայ միանգամ դէպի հրապարակ դուրս գալ և անողոքելի արդարութեան ու ճշմարտութեան սուրը դէպի աջ ու ձախ շողեցուցանել, կարմրացրած երկաթով ալրել փտած ու նեխած վէրքերը և սուր դանակով կտրել ու բաց ձգել։ Ոչ եկի խաղաղութիւն արկանել, այլ հուր, ուրեմն ինձ հանդիպել է, ինչ որ պիտի հանդիպէր հարկաւորապէս, ոչինչ աւելի և ոչինչ պակաս։ Ես անմիջապէս չեմ ալդ մասին, այլ ինչ որ արեցի, և կեանքս ցած դնելով արեցի. դորա վերայ շատ ուրախ եմ. փառք Ամենակալին, փառք Քրիստոսին, որի ճշմարտութեան սերմերը — ամենեին ոտնակոխ եղած մեր աղդի մէջ — նոր ի նորոյ քրքրեցի և թափեցի հայկական հողի մէջ. թէպէտև փարիսեցոց քահանայապետը մատնեց ինձ աշխարհական իշխանութեան ձեռք. բայց — խորայէլացոց, Հրէից ժամանակը անցած է — խալտառակուեցաւ դարձեալ ինքը, լաղթութեան արմատենով դուրս դնաց պատերազմից փոքրիկ Նազարեանցը։ Այս բոպէիս չկամիմ ես ձեր հետ, աղնիւ բարեկամ, շատախօսել այս նիւթի վերայ, մեր ներկայ ցաւը այն է, որ Հայոց ազգը կարողութիւն տայ ինձ գործ լառաջ տանելու. ինչպէս ասացի վերևում, Հիւսիսափայլը կապած և

կաշկանդած մնացել է, և շաբաթամէջ կամ ամսամէջ մի, երկու ստորագրութիւնք կարող չեն արձակել իմ ձեռքը։ Թիֆլիզից ստացել եմ մինչև օրս 32 ընկերագրութիւն և Շադիրեանցի 200 մանէթը. այլ անձինք Ղզլարից զօր. Պարոնալք Յովհաննէս Փիթանեանց և Յովսէփ Իզմիրեանց մինչև 20 ընկերագրութիւնք հասուցել են ինձ, սորա վերայ լաւելացրու Սանասարեանցի ընծայելի 250 ման. արծաթը, որ ինձ հասանելու է ոչ թէ Հիւսիսափայլը տպելու համար, այլ Հիւսիսափայլը տպելուց յետոյ։ Զարմանալի մտածութիւն մեր Հայերի կողմից։ Ես գործը թողել եմ այսուհետև աղդի հոդաբարձութիւնը. ինչպէս կամի նա, այնպէս ևս հաճոյ է ինձ։ Ես իմ առնելիքը արեցի, տեսանենք այսուհետև դոցա չնորհը։ Իմ ստորագրութիւնքը մինչև այժմ են Թիֆլիզից, Հաշտարխանից, Ղզլարից, 7 հատ Ստաւրապոլից, մի քանիքը Ղրիմի կողմերից, այլ կողմերից ոչինչ չկայ, Նախիջևանը (Նորը) մոռել է, մի ձայն ևս լսում չենք այնտեղից, Շամախի, Երևան, Մոսկվա, Պետերբուրդ կամ թէ միւս քաղաքներից ոչինչ, ոչինչ միանդամայն, բայց Փետրվարի 27-ն է արդէն, էգուց չէ միւս օր Մարտի 1 է։ Զգիտեմ, ազնիւ բարեկամ, թէ ինչպէս պիտի վերջանայ այս գործը. ես լաբիրինթոսից ելքի ճանապարհ չեմ տեսանում, վասն որոյ կարող եմ Ձեզ միայն համարձակութեամբ այսքան հասկացնել, որ, եթէ այսպէս գնայ գործը, ինչպէս գնում է, այնուհետև ես հարկադրուած կլինեմ մի քանի ամսից յետոյ դարձուցանել արծաթը որպէս Ձեզ, նոյնպէս և միւս պատուելի ընկերագիրներին որովհետև գործ կատարել այդպէս, ինչպէս մտածում են մեր սիրելի հայրենակիցքը, ես անկարող եմ, և անկարող էր ամենայն միւս խելացի մարդ իմ տեղումս։

Ազնիւ բարեկամ,

Ձեր պատրաստական Ս. Նազարեանց։

9-ին Ապրիլի 1862 թուակ. Մոսկվա.

Ազնիւ բարեկամ.

Յովհաննէս Սալաթնովիանց.

Քրիստոս յարեաւ 'ի մեռելոց։

Շտապում եմ Ձեզ տեղեկութիւն տալ, որ Հիւսիսափայլի

տպագրութիւնը. թէև՞ շատ տրտում պայմանների մէջ, այսինքն մի լուսահատեցուցիչ փոքրիկ արծաթի կարողութեան մէջ սկսաւ արդէն։ Հանդամանքի դառնութեանը միտ դնելով, այսպէս որոշեցի, որ փոխանակ անցեալ տարիների հնգաթերթեայ տետրակների, համառօտուին տոքա երեքթերթեայ ամսական տետրակներով, տիպը տնօրինելով միջակ տառերով, այնպէս որ 3 թերթը ամենեին հաւասար է 4 թերթի քանակութեան, խոշոր տառերով։ Ինձ պիտոյ էր կամ այսպէս վարուիլ, կամ թէ ամենեին հրաժարուիլ Հիւսիսափայլի տրպագրութիւնից և աղգի բարեմիտքը նոցա թշնամիների սըրտով առնել։ Արդարև այն ծանրութիւնը և անտանելի ծանրութիւնը մնում է դեռ ևս իմ վերայ միայն, այսինքն գրաւոր աշխատութիւնքը, որովհետև արծաթի անհնարին աղքատութիւնը այնքան է, որ ինձ գործակից աշխատաւորք պահելու կարողութիւն չկայ. մի վհատեցուցիչ մտածութիւն իմ համար, բայց անհասկանալի մեր Հայ մարդերին։

Այս տեղեկութիւնքը տալով աղնիւ բարեկամդ, որպէս կիսով չափ միխիթարսկան և ուրախացուցիչ լուր, միւս մասով կամէի յանձնել Հիւսիսափայլի յառաջադիմութիւնը Ձեր խոնական հոգաբարձութեանը և հայրենասիրական ջանքին զկնի և այն օգնութեանը, որ ինձ 22 ընկերագրութեամբ Հաշտարխանից հասուցած էիք ինձ։ Դուք կարող էիք տնօրէնութիւն գործել, որ ես կարողանալի աւելի օրինակներ սղարկել Ձեզ Հաշտարխան, եթէ լոյս կար լեռոյ ես տարածել դորա օրինակները Հաշտարխանում. այստեղ հարկաւոր էր միայն ճանապարհի ծախք գազետնի էքսպեդիցիային վճարելի 1½ ման. ամեն մի օրինակի համար։

Շատ ցաւում եմ, ստիպուած լինելով ասել Ձեզ, աղնիւ բարեկամ, որ զկնի այսքան կենսամաշ մատենագրական աշխատութիւնների, զկնի այսքան պանծալի յաղթութիւնների, որ Հիւսիսափայլը և նորա հրատարակողը ստացաւ ընդդէմ իւր մատնողներին և թշնամիներին, փոխանակ բազմանալու ընկերագիրների և նորա բարեկամների թիւը, ես առաւել նուազել է դա. փոխանակ ջերմեռանդութեան և քաջալերութեան, յառաջացել է սառնութիւն և երկմտութիւն. բարեկամները դարձել են խարդախ թշնամիներ, ամենեին երկմիտ և փոփոխամիտ մարդեր։ Նոր Նախիջևանը, որ մինչև այժմ գլխաւոր

պաշտպանն էր Հիւսիսափայլի և ամեն տարի մինչև 100 օրինակի լանձնառու էր, այս տարի ոչ մի օրինակ մինչև այսօրս դրուել չէ և ոչ իսկ մի լուր կամ տեղեկութիւն ունիմ մինչև այս բոպէս այդ քաղաքից։ Պիտոյ է մտածել, որ այդ քաղաքի մարդիկը ինչ բան մինչև այժմ համարել են և ընդունել են իբրև ճշմարտութիւն, նոյն բանը այժմս երևում է նոցա ստութիւն, ուրեմն և մերժելի. ով անհասկանալի փոփոխամտութիւն ասիական հոգիների, չեմ ասում թէ մի անտներելի ապերախտութիւն, որովհետև Հիւսիսափայլը ոչ մի քաղաքի իրաւունք այնքան քաջութեամբ և վատամարդիկ լինելով պաշտպանել չէ, ոչ մի քաղաքի օգտի համար այնպէս ջերմաբար պատերազմել չէ, որպէս Նախիջևանի համար, և այսօրս դա մնացել է մեռած և քարի պէս լուռ, երբ միւս քաղաքներից շատ ու փոքր հաւաքուած են արծաթ։ Պարոն Հայրապետեանցի մի եղբայրը, փեսան ձեր Սերգէյեվի, Հաշտարխանումդ է. գուցէ թէ կարողանալիք այս կամ այն մարդու ձեռքով իմանալ եղբօրից, թէ ինչ էր պատճառը Հայրապետեանցի ամենևին տմարդի լռութեանը և հրաժարմանը Հիւսիսափայլից։ Ես լսած եմ միայն, որ Այվազովսկու աշխատութեամբ և խորամանկ հնարներով, Կարապետ Հայրապետեանցը հաշտուել է Նախիջևանում Խալիպեանի հետ, միայն թէ կարծում էի միշտ, առանց իւր հոգին գերի և ստրուկ տալու Խալիպեանի հոգուն և նորա համախոհներին։ Այժմ երևում է բանը այլապէս և ես իմ կողմից, ի հարկէ, ամօթ կը համարէի նամակով անգամ մօտենալու այդպիսի խարդախներին։

Ահա այս պատճառներով ցանկալի կը լինէր ինձ տեսանել, որ Հայք ճանաչելով իւրեանց պարծանքը կամէին ցոյց տալ Նոր Նախիջևանցոց և նոյն իսկ պարոն Հայրապետեանցին, թէ Հիւսիսափայլը կարող է ոտքի վերայ պահուել և յառաջ գնալ, առանց Նախիջևանի մոռնակցութեանը։ Շատ և շատ ցանկալի կլինէր ինձ, որ Հայերը մի փոքր աւելի զգացող մարդիկ լինէին, քան թէ ես տեսանում եմ դորանց, և ինչ որ իւրեանց պարտականութիւնն էր այն չդնէին իմ վերայ, խեղդելով ինձ, որպէս թէ միայն իմ պարծանքն էր Հիւսիսափայլի յաջողութիւնը. ես ամենից առաւել բեռնաւորուած եմ, գործ եմ կատարում տասն մարդու փոխանակ. այլ միւս

ինչ առնեմ. մի կտոր հացը որ ունիմ ձեռքումս ոչ Հայոց տուածով, այլ իմ վարժապետութեամբ, կարող չեմ դաւակիս ձեռքից առնուլ և տալ Հայոց հարուստներին. այս ընդդէմ է մարդկային և աստուածային օրէնքի։

«Արձագանքը Հաշտարխանից» կը տպուի առաջին տետրակի մէջ, նոյնպէս ոտանաւորները պ. Նազարեանցի. ցաւում եմ միայն որ Դ. Ն. Սերգեյեվի և Ֆրանգուլովի անունները չկան այն Հաշտարխանու արձագանքի տակ. ինչպէս երևում է, մեծատունքը անարժան են լինելու ճշմարտութեան պաշտպանք. բայց ոչինչ. այն 17 արժանաւորները բաւական են նոյնպէս։ Դոքա որ համարձակուել են հանդէս գալ, դա մեծ խորհրդաւոր բան է իմ աչքում, և ապա գալոց ազգը կառնէ դոցա ազնուամտութեանը արժանի հատուցումն։ Ես կաշխատեմ երկու երկու տետրակ արձակել մի ամսում, որ շուտով հաւասարուենք ժամանակի հետ, որ Հայք իւրեանց ասիական ծանրաշարժութեամբ և դանդաղկոտութեամբ խղուրանցուցին на бѣду мнѣ, բայց հերիք է։

Աղնիւ բարեկամ

Ձեր պատրաստական Ս. Նազարեանց։

Նոյեմբերի 3-ին 1862 Մոսկուա

Աղնիւ պարոն,

Ձեր յարգելի նամակը անցեալ ամսու 19 թուականից հասաւ ինձ, ծանուցանելով Ձեր դիտաւորութիւնը հրապարակաւ պատասխանատու լինելու Պ. Ձերքեզեանց «անդրադարձին» Ձեր, Հաշտարխանից հնչեցուցած արձագանքին, որ դուք կարդացել էք Մասեաց ազգաւի 14 համարի մէջ, բայց ես, ուղիղն ասեմ, ոչ կարդացել եմ և ոչ գիտեմ. կարծեմ, մի այդպիսի բան ձգեցին ականջս Թիֆլիզի բարեկամներս. բայց ես աւելի պատուական նիւթերով և գործերով պարապած լինելով, անարժան համարեցի ուշադրութիւն նուիրել մի խելագարի գրուածի, որպիսի պարոն Ձերքեզեանցն է, մանաւանդ որ նա, վաղուց արդէն խորտակուած, ջախջախուած և խալտառակուած է ազգի փոքր ի շատէ խելացիների և հասկացողների դատաստանի առաջն, և ոչ մի օրինաւոր մարդ կամէր նորան բերան առնուլ անգամ։

Ես ընդդէմ չեմ Ձեր դիտաւորութեանը կրկին հանդէս գալու և օրինաւոր շաղախով ծեփելու նորա լիրբ և անսանձ բերանը—եթէ հաճոյ է Ձեզ. միայն թէ խնդրում եմ Ձեզանից շուտով ու փութով ուղարկել ինձ Ձեր «խորհրդածութիւնքը ազգի ճշմարիտ ազգասէրների առաջև». որովհետև Հիւսիսափայլի վերջին տետրակը, այսինքն 12 հ. շուտով կը մտանէ տպարան, և ամսուս վերջումը կամ թէ դեկտեմբերի առաջին օրերում ամենևին կաւարտուի Հիւսիսափայլի տպագրութիւնը. Հիւսիսափայլի 10 համարից, որ արդէն արձակուած է դէպի Ձեզ, վերահասու կը լինիք նոյնպէս, որ Հիւսիսափայլը գալոց 1863 թուականին կարող չէ այլ ևս առաջ տարուիլ ի դոգնաս հայկական հասարակութեան անօրինակ և գերօրինակ ընդունակ և օգնականութեան հրատարակչին. Ի՛նչ ասեմ, ազնիւ բարեկամ, մեր սիրելի Հայերի մեռած սառնութիւնը դէպի ամենայն ազնիւ և պատուական գործ լանդիմանելով և դատապարտելով վատակեցալ արդէն, այժմ պիտի գոլեմ, որ ի հարկէ մի աւելի մխիթարական խորհուրդ չունի քան թէ մի ծանր լանդիմանութիւն, թէպէտ հասկացողի համար այդպիսի գոլասանութիւնը հազար լանդիմանութիւնից առաւել ցաւեցուցիչ է. իմ դրութիւնս Հայերի մէջ կը հասկանաք դուք, ուշի ուշով կարդալով «ծանուցումը» լիշեալ համարի մէջ. Վերջին տետրակի մէջ կը տպուի նոյնպէս այս տարու Հիւսիսափայլի ընկերակիրների ցուցակը, որ բացայայտ կուսուցանէ Ձեզ, արդեօք կարող էր մի օրագիր հրատարակող հեղինակ այդպիսի դառն հանդամանքի մէջ գործ կատարել. Ես աւելի բան չունիմ գրելու Ձեզ և ոչ իսկ ասելու. ինչ որ ես մինչև այսօրս կարող էի, ամենայն տեսակ անձնազոհութեամբ և ամենայն տեսակ զրկանք և տառապանք լանձն առնելով արեցի. այսուհետև ժամանակ է և ինձ հանգստանալու. գլխով պատ փշրել կարելի չէ. Ամենևին պիտի փոխուէին մեր ազգի հանդամանքը, որ ես այսուհետև ճանապարհ ստանալի կրկին անգամ ձեռնարկելու մի ազգասիրական գործի. ապա թէ ոչ կինայ գործը այնպէս, ինչպէս հրատարակուեցաւ «Ծանուցմամբը».

Կրկին խնդրում եմ որ փութացնէք Ձեր տպելիքը Հիւսիսափայլի մէջ, որովհետև դա շուտով ամենևին կը վերջանայ.

Ձեր լարգող

Ս. Նազարեանց

Ինչ ասեմ Ձեզ «այն միւս հերոսի մասին», երբ որ մեր հերոսները իւրեանց ազգի ցաւը մոռացած օտար գործերի մէջ են մտնում մի լիմար յանձնապատանութեամբ և անձնասէր ամբարտաւանութեամբ, ինչ պիտի լինի դորա վերջը իմարկէ ոչինչ բարի։ Ազգիսի հերոսները ինքեանք կարող չեն օգնել իւրեանց, ուր մնաց իւրեանց ողորմելի ազգին։ Դոքա իւրեանց յանդգնութեամբ և անմտութեամբ ծիծաղելի են կացուցանում իւրեանց անձը իւրեանց թշնամիների աչքում—որովհետև իւրեանց յատուկ ձեռքով փոս ու վիրապ են փորում իւրեանց համար— և տրտմութեամբ ու ցաւով մեռցնում են իւրեանց սիրելիների սիրտը։ Մինա գնելով նոր լուրերին, որ հասել են ինձ Պետերբուրգից, այդ թշուառ հերոսը գտնվում է դեռ ևս կապանքի մէջ միայն թոյլ տուած է նորան հաղորդակցութիւն ունենալ իւր եղբօր հետ, որ Պետերբուրգումն է, ոմանք ասում եմ դրաւոր միայն, իսկ ոմանք գրաւոր և անձնական միանգամայն։ Ասում են ևս, թէ նա ժամանակով գտնելու էր ազատութիւն։ Հայերը փոխանակ յառաջ գնալու, յետ են գնում, կամ թէ ասիաբար, կամ անմտաբար, մի քայլափոխ յառաջ շարժուած, իսկոյն կամէին դէպ ի երկինք թռչել և աստղներ յափշտակել, բայց գահավէժ դէպ ի գետին են կործանվում—ուրեմն դէպի յետ են խաղում։ Ձեմ կարող գովել ազգիսի տարապարման ընթացք, համարձակախօս և համարձակագործ լինել և մարտիրոս դառնալ իւր ազգի համար, գեղեցիկ գործ է. բայց 70 միլիոնի առաջքը կտրել—էշի նահատակ դառնալ—ոչ, այդ անհաճոյ է ինձ։ Ոչ մեր ազգը և ոչ 70 միլիոնը շնորհակալ չէ հերոսին, նորա անմիտ և յանդուգն հերոսութեան համար։ Դուք գրածիցս պիտի իմաստասիրէք, որ գործը ոչինչ հաւեացք չունի դէպի մեր ազգը և նորա օգուտը, այլ մի օդից առած ցնորք է, խռովութիւն և ապստամբութիւն ձգելու . . . ամբոխի մէջ—այլ ազգի ամբոխի մէջ։

---

29 ին Յուվարի 1863 տմի. Մոսկուա,

Աղնիւ և խոհական հայ

Յովհաննէս Սալեաղնովեանց.

Ձեր յարգելի նամակը ամսուս 12 թուականիդ անկո-

յուստ հասաւ ինձ, վկայելով Ձեր արդի ցաւակցութիւնը մեր ազգային անբաղդութեան, որոյ բարոյական և մտաւորական անկարողութեան պատճառով անկարելի է մեր մէջ որ և իցէ ազգօգուտ ձեռնարկութեան յաջողութիւն։ Ես, իբրև հայ լը-ցուցի իմ պարտականութիւնքս այնպէս, ինչպէս ոչ ոք Հայոց գիտնականների մէջ լցուցած չէ, և ի հարկէ իմ վաստակքս հաս-կանալի են նոցա, որ իւրանց մէջ գիտակից են որևիցէ պարտականութիւնների բարոյական մասին, և ոչ թէ այժ-մեան Հայոց աստուածուրաց, որովհետև ճշմարտուրաց, ապա-կանեալ և վատթար ներունդին։ Չէ կարելի մեզ ապրել ազ-գի համար, ինչպէս սուիսրտէ ցանկացել ենք ու բաղում ու բաղում օրինակներով ապացուցել ենք մեր կարողութիւնը, ի հարկէ, աչք ու խելք ունեցողի համար, այսուհետև կապ-րենք մեր համար, մեր անձնականի, մեր զաւակների, մեր դերդաստանի համար։ Շատ ուրախ կըլինենք տեսանելով, որ ան-կարելին մեզ, կարելի էր միւսներին, գուցէ քան զմեզ զօ-րաւորներին և կարողներին։ Թող մենք ազգային մատենագրու-թեան փուչեր և տատասկները հնձած լինէինք, իսկ միւսները հնձեն վարդերը և ծաղիկները դորա։ Թող ազգի ատելութիւնը, թշնամութիւնը, հալածանքը, սառնասրտութիւնը դէպի մեզ և մեր աշխատութիւնքը փոխուեն դէպի սէր, բարեացակամու-թիւն, քաջալերութիւն և ջերմասրտութիւն վերաբերութեամբ դէպի միւս օրագիր հեղինակողքը։ Շատ ուրախ կըլինինք դո-րա վերայ՝ թող վերանայ միջից Նազարեանցը, որ մինչև այ-սօր քար գայթակղութեան է եղել Հայերի մէջ, թող այլք քարոզեն այսուհետև ազգին մի ճշմարտութիւն, մի ազգային օգուտ և շահ, որ Հիւսիսափայլը մինչև օրս քարոզել չէ, գուցէ այդպէս հաշտուին Հայերի միտքը և սիրտերը մեր հետ, վրէժ-խնդիր լինելով մեր նոցա հասուցած անիրաւութեանը և վնաս-սին։ Կամ թէ մի և նոյն ճշմարտութիւնը քարոզելով այլ մարդերի բերանով, գուցէ գտանելու էր աւելի լսող և ընդ-ունական սիրտեր, քան թէ Նազարեանցի ատելի և զայրա-ցուցիչ գրչից։ Այսպէս եմ մտածում ես, առանց խռովուելու։ Իմ օրավաստակս Հայոց բաղմութեան կամքի տակ, աւար տուած է, և եթէ մի օր դարձեալ պիտի սկսանէր դա, դորա համար հարկաւոր էին հանգամանք, որ այս բոպէիս կայող

չեմ նկատել Հայոց կեանքի ամենեին մինուած և խաւար հորիզոնի վերայ։

Գանք այժմ Ձեր «խորհրդածութիւնք» լոգուածի վերայ, որ այնքան անախորժութիւնք պատրաստեց թէ Ձեզ և թէ ինձ, որ այդ գործի մէջ, շատ լաւ լայտնի է Ձեզ, վարուել եմ ես ոչ թէ անձնասիրաբար, որպէս թէ իմ յատուկ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու հայկական բարբարոսների երեսից — ըստ որում դոցա համար չկայ ճշմարտութիւն—որովհետև և չդիտեմ ոչինչ անձնական ճշմարտութիւն, որ միայն պատկանում է Աստուծուն և մարդկութեանը, այլ միմիայն տեղիք տալով Ձեր ցանկութեանը խոստովանել Ձեր ազգի առաջն Ձեր սրտի վկայութիւնը վասն ճշմարտութեան։ Բոլոր պայմանքը գործի կշռելով միմեանց հետ, կարող եմ Ձեզ ասել, որ աւելի լաւ կլինէր այդ լոգուածը ուղարկել պարոն Սիմոնեանցին Թիֆլիզ, որ տպէ Մեղուի մէջ. այդ աւելի լարմար է. աւելի կը լցուցանէ Ձեր լոգուածի խորհուրդը, քան թէ Կ. Պոլսի Մեղուն Սուաճեանի. պատճառ ինչ օգուտ Ձեզ և մեր ազգին Ռուսաստանի մէջ, եթէ դա տպուելով Նորա մէջ, ամենեին անլայտ մնար մեր մօտաւոր ժողովրդին, ըստ որում Սուաճեանի Մեղուի թերթերը շատ դժուար հասանում են մեզ Ռուսաստան, և եթէ մի քանի օրինակք ես ընկնում էին այս և այն մասնաւորների ձեռք, այդ լինում էր իբրև կոնտ... Փառք և պարծանք Այվազեան վարդապետի ջանադրութեանը։ Ես կարծում եմ այժմ այսպէս, որովհետև Համբարձում Էնֆիաճեանցը խնդրել է Ձեզանից Ձեր գործակցութիւնը Մեղուի համար Հաշտարխանի մէջ, ուրեմն դուք յանձնառու լինելով այդ աշխատութիւնը, ունիք և պատուական պատեհութիւն հարկ դնելու Նորա վերայ, որ նա ես իւր կողմից շնորհացոյց լինի դէպի Ձեզ, երկուստեք լցուցանելով բարեկամութեան իրաւունքը։ Եթէ Դուք պիտի հաճոյանաք Նորան յանուն ազգի, ապա ունիք նոյնպէս իրաւունք պահանջելու Նորանից, որ նա ևս հաճոյանայ Ձեզ յանուն ազգի, չթագուցանելով սորանից ճշմարտութիւնը, ոչ թէ ի պաշտպանութիւն Հիւսիսափայլի, այլ ի փառս ազգի, որ չկամէր անարգել և ոտնակոխ առնել ճշմարտութիւնը խղճաբարոյութեամբ, ինչպէս արել է Ձերքեզեանցը, կաշառակեր անպիտանը։ Իմ խնդիրս Սիմոնեանցից, որ շատ լաւ ծանօթ է ինձ,

այն և իմ նամակագիր բարեկամ վաղուց, անտեղի և անպատշաճ եմ համարում ես, որովհետև կը ցանկանալի ես ամենայն անձնական բարեխոսութիւն հեռի պահել մի լոդուածի տպագրութիւնից, որ ինչ և իցէ վերաբերութիւն ունէր դէպի ինձ. դորանով ես պիտի թերեացնէի Ձեր լոդուածի սկզբնաբուղխ արժանաւորութիւնը, կամ թէ Սիմոնեանցին առիթ տալի մտածելու, թէ հաճելի էր ինձ տեսանելու իմ անձը փառաւորուած նորա շնորհով. բայց ես մտածում եմ այլապէս, այսինքն եթէ բոլոր ազգերը ես մի տեղ ժողոված ուրանալին ճշմարտութիւնը, և սա բոլոր աշխարհիս վերայ չունենար իւր համար մի աշակերտ, այնու ամենայնիւ ճշմարտութիւնը կալ և կենալ անխախտ։ Եւ Հայոց ազգը անարդել է միայն և անարդում է միայն իւր անձը և ոչ թէ ինձ, եթէ նա մինչև օրս ուրացել է և ուրանում է իմ բերանով քարոզած ճշմարտութիւնը։ Իմ միակ շնորհն Ձեզ կարող է լինել այսքան, որ Դուք այժմ լեռ էք ստանում Ձեր լոդուածը ՈՒՆԷ ԿՈՍՔԵԼ ՀԷՊՊՈՆԴՈՎ Ե ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՄԲ ԶՈՐ ԽՈՒԼԵՆԸ և ոչ ըստ ձևոյն, որ ես թողել եմ այնպէս, ինչպէս կար։ Տեղ տեղ լաւելացել են մի քանի դաղափարներ, որ իբրև անհրաժեշտ հեռաւութիւնք բըղխում էին Ձեր մտքերի ուղղութիւնից, բայց չէին դուրս բերած։ Իմ ծանօթութիւնքը կարող էք գործ դնել, ինչպէս կամիք, և կը ցանկանալի որ օդուտ քաղէիք դոցանից, որքան կարելի էր, այսինքն դոցա նիւթը մշակելով և խառնելով Ձեր լոդուածի հետ, որ դառնար մի ամբողջ բան, անհետացնելով ամենայն օտարութիւն։ Դուք համեմատելով իմ ձեռագիրը ձերի հետ, կը գտանէք մի քանի բան դուրս ձգած, այլ բաներ այլապէս կարդած, և բոլորը ձեր լոդուածի կատարելութեան դիտաւորութեամբ (այսինքն Ձեր կողքերը պնդացնելու համար, որ թշնամին բաց տեղ չդտանէ, զարկելու համար). որովհետև ես իմ Հիւսիսափայլի մէջ միշտ պաշտպանել եմ մի այդպիսի կանոն դէպի իմ բարեկամքը։ Իմ ծանօթութիւնքը դրած են ամենևին ազատ հոգով ու հայեացքով, դուցէ սարսափելի բաներ մեր Հայերի համար, բայց այդպէս է գիտութեան պահանջողութիւնը առանց միտ դնելու Հայերի տգիտութեանը և տկարամտութեանը։ Արդեօք Սիմոնեանցի Մեղուն ունէր այն կարողութիւնը Ձեր լոդուածին տեղ տալ իւր թերթերի մէջ, այդ ես վճռել չեմ վստահանում, քանի ճա-

նաչելով ասիացոց վատթար ստրկական հոգին և վախկոտութիւնը, մանաւանդ որ Թիֆլիզի մէջ գործ կատարողը շատ մօտ է Տէր Բաբայի ազդեցութեանը։ Բայց Հիւսիսափայլը գործ է կատարել մինչև օրս, կարելի է ասել, անօրինակ յաջող և ազատ պայմանների մէջ, որ կարծեմ վերստին յետ գալու չեն երբէք հայկական մատենագրութեան մէջ։ Բայց որպէս և լիցէ, աշխատեցէք դուք իբրև գործակատար Մեղուի Հաշտարխանի մէջ, Ձեր իրաւունքը յարգի կացուցանել Էնֆիաճեանցի վերայ։

Ահա Ձեր նամակը առիս և Ձեր յղուածի պատճէնը, որ կարող եմ Ձեզ միայն ուղարկել իմ յատուկ ձեռքով օրինակած, թէպէտ դոցա սրբագրական թերթերն ևս տպած մնում են մօտս, իբրև ոչնչացուցած տպագրութիւն։

Ձեզ յարգող

Ս. Նազարեանց